

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Romeinse Limes

*Het aanwijzingsprogramma archeologische
rijksmonumenten ten behoeve van de
werelderfgoednominatie van de Romeinse Limes*

Romeinse Limes

*Het aanwijzingsprogramma archeologische rijksmonumenten ten behoeve
van de werelderfgoednominatie van de Romeinse Limes*

Het aanwijzingsprogramma archeologische rijksmonumenten ten behoeve van de werelderfgoednominatie van de Romeinse Limes is vastgesteld door de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap,

namens deze,

de Algemeen Directeur van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed,

Mw. Susan Lammers,

Amersfoort, 2 juni 2020

b.a.

Arjan de Zeeuw.

Colofon

Tekst en illustraties: P. Schut
Redactie: T. de Groot & C. van Rooijen
Kaarten: B. Broex
Afbeelding voorzijde : Reconstructietekening van de castra van Nijmegen door Mikko Kriek

© Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 2020

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Postbus 1600
3800 BP Amersfoort
www.cultureelerfgoed.nl

Hebt u vragen?
Bel dan 033 – 421 7 456 of stuur een mail naar info@cultureelerfgoed.nl.

Inhoudsopgave

Aanleiding aanwijzingsprogramma	6
Inhoudelijke toelichting	7
Wat is de Limes?	7
Inhoudelijke vereisten	8
Aanvullende criteria	8
Selectieproces	9
Overzicht te beschermen terreinen	11
Bijlage I: Nieuwe beschermingen	12
Corbulokanaal, gemeenten Leidschendam-Voorburg en Voorschoten	12
Herwen - Bijland, gemeente Zevenaar	15
Bijlage II Bijbeschermingen	17
Valkenburg Centrum(rijksmonumentnummer 46140)	17
Valkenburg – De Woerd(rijksmonumentnummer 46141)	19
Utrecht-Limesweg, Leidsche Rijn(rijksmonumentnummer 531057)	21
Utrecht Hoge Woerd(rijksmonumentnummer 46097)	23
Vechten, Bunnik (rijksmonumentnummer 45717)	25
Arnhem, Meinerswijk, gemeente Arnhem(rijksmonumentnummer 45126)	27
Nijmegen Kops Plateau (rijksmonumentnummer 45809)	29
Bijlage III Overzicht van de genomineerde werelderfgoedterreinen	31

- 1 Brittenburg (Katwijk)
- 2 Valkenburg (Katwijk)
- 3 Roomburg (Leiden)
- 4 Alphen aan den Rijn
- 5 Zwammerdam (Alphen a/d Rijn)
- 6 Bodegraven
- 7 Woerden
- 8 De Meern (Utrecht)
- 9 Utrecht-Domplein
- 10 Vechten (Bunnik)
- 11 Rijswijk (Buren)
- 12 Maurik (Buren)
- 13 Kesteren (Neder-Betuwe)
- 14 Randwijk (Overbetuwe)
- 15 Meinerswijk (Arnhem)
- 16 Loowaard (Duiven)
- 17 Herwen-De Bijland (Rijnwaarden)
- 18 Rindern (Kleve)
- 19 Qualburg (Bedburg-Hau)
- 20 Steincheshof (Till-Moyland)
- 21 Altkalkar (Kalkar)
- 22 Büderich-Steinacker (Wesel)
- 23 Asciburgium (Moers-Asberg)
- 24 Gellep (Krefeld)
- 25 Dormagen
- 26 Alteburg (Köln-Marienburg)
- 27 Wesseling
- 28 Remagen

De versterkingen langs de Romeinse Limes.

Aanleiding aanwijzingsprogramma

In de Beleidsregel aanwijzing rijksmonumenten en wijziging rijksmonumentenregister Erfgoedwet van 30-6-2016 (Staatscourant 2016, nr. 33906) is een terughoudend beleid geformuleerd voor het aanwijzen van rijksmonumenten.¹ In de regel gebeurt dit op basis van een aanwijzingsprogramma dat door de minister van OCW wordt vastgesteld nadat de Raad voor Cultuur daarover heeft geadviseerd. In de toelichting bij deze beleidsregel is aangegeven dat er aanleiding kan zijn voor zo'n aanwijzingsprogramma indien in het proces van het nomineren van werelderfgoederen blijkt dat aanvullende bescherming nodig is door aanwijzing van rijksmonumenten.² Die situatie doet zich voor in het kader van de nominatie van de Romeinse Limes. Rijk, provincies en gemeenten werken samen aan de voordracht van de Romeinse Limes als UNESCO-Werelderfgoed.

Op 17 december 2019 heeft de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, mevrouw van Engelshoven, de Raad voor Cultuur verzocht te adviseren over het aanwijzingsprogramma Romeinse Limes. Een en ander voortvloeiend uit de nominatie van de Neder-Germaanse Limes voor de Werelderfgoedlijst van Unesco zoals dat op 9 januari 2020 door Nederland en Duitsland is aangeboden aan de UNESCO. De Raad voor Cultuur heeft op 30 maart met het aanwijzingsprogramma zijn instemming betuigd vanwege:

- Het integrale, internationale aspect en belang van het aanwijzingsprogramma.
- Zowel de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed als provincies en gemeenten zijn positief, net als de meeste eigenaren.
- Er lijkt een zorgvuldige afweging te zijn gemaakt op basis van inhoud, informatiewaarde, haalbaarheid en draagvlak.
- Het betreft met name (beperkte) bij-beschermingen en slechts twee nieuwe beschermingen.

Na de adviesaanvraag aan de Raad voor Cultuur is nog één mutatie doorgevoerd in het beschermingsprogramma. Er is niet langer voorzien in een beperkte uitbreiding van het rijksmonument Hunerberg te Nijmegen. De huidige bescherming van het monument is geregeld door een combinatie van rijksbescherming van

de onbebouwde delen en planologische bescherming via het bestemmingsplan van de bebouwde delen. Deze vorm van bescherming is adequaat en heeft zich in de praktijk bewezen. Bij nadere beschouwing is het niet nodig – en zelfs verwarrend – om dit regime te wijzigen. Ook voor de nominatie van het werelderfgoed is de noodzaak daartoe niet aanwezig.

Om de noodzaak van de nieuwe procedures voor de aanwijzing van rijksmonumenten te motiveren zijn strenge selectie criteria opgesteld waaraan de beoogde rijksmonumenten moeten voldoen. De terreinen dienen gerelateerd te zijn aan de militaire aanwezigheid van de Romeinen in de tweede eeuw en dienen onderdeel uit te maken van de Limes. Tevens moeten zij voldoen aan de waarderingscriteria voor behoud zoals die in Nederland worden gehanteerd (KNA). Deze criteria zijn conform de eisen die UNESCO stelt aan nominaties voor Werelderfgoed en zijn in samenspraak met Duitsland tot stand gekomen. De opgestelde criteria die zowel voor de aanwijzingsprocedure rijksmonumenten als ook voor de Werelderfgoed nominatie dienen, zijn archeologisch-wetenschappelijk en maatschappelijk van aard.

Sinds 2011 wordt er op nationaal en internationaal niveau met diverse betrokken overheden en partijen samen-gewerkt aan het nominatiedossier van de Romeinse Limes. De Nederlandse Limes Samenwerking (NLS), bestaande uit de drie provincies Gelderland, Utrecht en Zuid Holland en het rijk (RCE), leidt dit proces. De stuurgroep van de NLS (drie gedeputeerden en de directeur RCE) bepalen de koers ervan. Voor een kansrijke nominatie als werelderfgoed is het nodig dat de "properties" van de Romeinse Limes wettelijk beschermd zijn.³ Voor een groot deel van de beoogde terreinen voor de Werelderfgoednominatie is die wettelijke bescherming in het verleden al gerealiseerd. Een klein deel moet nog aangewezen worden en de bescherming van enkele bestaande rijksmonumenten moet worden aangepast. De voorgenomen uitbreiding van de bescherming vormt de kern van het voorliggende programma.

De bufferzones die ook nodig zijn voor de Werelderfgoednominatie worden met het planologisch instrument beschermd en blijven hier buiten beschouwing.

¹ Beleidsregel van de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap van 25 juni 2016, nr. WJZ/1013167 (7544).

² Brief Nominatieprogramma Werelderfgoed Minister J. Bussemaker, 20 mei 2015.

³ Beschermingsonderzoek Limes t.b.v. dossier werelderfgoednominatie UNESCO, Royal Haskoning.

Wat is de Limes?

De grens van het Romeinse rijk strekte zich uit van Noord-Engeland, langs de Rijn en Donau via het Midden Oosten en Noord Afrika naar Marokko. In de geschiedenis van Europa was het een periode die op veel terreinen zijn sporen na heeft gelaten (architectuur, krijgsgeschiedenis, filosofie, kunst etc.). Sinds 2004 wordt er in Europa onder het project “Frontiers of the Roman Empire” gewerkt om deze grens tot werelderfgoed te verheffen.⁴ Al in 1987 werd de Muur van Hadrianus ingeschreven als Werelderfgoed, waarna de Obergermanisch-Rätische Limes (2005) en de Muur van Antoninus (2008) volgden. Voor het Europese deel zijn de ontbrekende delen (westelijk en oostelijk deel van de Donaugrens en de Dacische grens) in voorbereiding. In Nederland bevindt zich een deel van de

Nedergermaanse Limes die zich langs de Rijn van Remagen tot Katwijk uitstrekt. Alleen de best bewaarde archeologische monumenten maken hier deel van uit, waarbij in Nederland is gekozen is voor negentien rijksmonumenten (bestaand of nieuw aan te wijzen).

Onderdelen van het militaire verdedigingssysteem langs of in relatie met de Rijn zijn geselecteerd en worden voorzien van een adequate bescherming. Zowel castella met bijbehorende nederzettingen, wachttorens, de Limesweg, als ook een steen- en pottenbakkerij, tempel, aquaduct en het kanaal van Corbulo maken deel uit van dit netwerk dat aan de basis stond van een veel breder spectrum van activiteiten. Het gaat daarbij om zowel zichtbare als ook niet zichtbare archeologische monumenten die deels beleefbaar zijn gemaakt (bijvoorbeeld Berg en Dal, Nijmegen, Elst, Arnhem, fort Vechten, Utrecht, Woerden en Leiden).⁵

Berg en Dal, Kerstendal: onderdeel van het Romeinse aquaduct van Nijmegen (foto P. Schut).

⁴ The Frontiers of the Roman Empire 2017. A thematic study and proposed world heritage nomination strategy. R. Ployer, M. Polak, R. Schmidt.

⁵ The Lower German Limes in the Netherlands; Site selection for the ‘Frontiers of the Roman Empire’ World Heritage Site, 2016, M. Polak & J. de Bruin.

Inhoudelijke vereisten

In samenwerking met de Duitse deelstaten Nordrhein-Westfalen en Rheinland-Pfalz en de bestuurders van de betrokken provincies en gemeenten is voor de gezamenlijke nominatie een Statement of Outstanding Universal Value (OUV) opgesteld. Uit deze OUV, die de kernwaarde van het Werelderfgoed verwoordt, volgen de inhoudelijke criteria,⁶ die de basis van de uiteindelijke selectie van voor te dragen terreinen vormen:

- De als Werelderfgoed voor te dragen terreinen zijn – in hoofdzaak – van militaire aard of door het Romeinse leger aangelegd of geëxploiteerd.
- De terreinen liggen op de lijn van de tweede eeuwse Romeinse Limes, maar mogen wel van oudere oorsprong zijn of langer hebben voortbestaan dan de tweede eeuw.
- De lineaire structuur van de Limes is door de locatie van de terreinen zoveel mogelijk herkenbaar.
- Vanwege de delta-ligging van de Romeinse Limes in Nederland en de goede conservering van vergankelijke materialen langs de Neder-Germaanse Limes is de wetlandsituatie van groot belang. Locaties waar bijvoorbeeld schepen, havens, afvaldumps in rivierbeddingen e.d. liggen zijn prioritair.
- De gaafheid en conservering van de archeologische terreinen is zeer goed, of zo goed mogelijk. Dit aspect kan tevens worden gebruikt om, wanneer er uit sites gekozen moet worden, de best bewaarde te kiezen voor de voordracht.

De op basis van deze criteria toegepaste selectie leverde een advieslijst op die het uitgangspunt voor de verdere selectie heeft gevormd.⁷

De brede, Nederland dwars doorsnijdende zone zoals die voor de Romeins Limes in het Besluit Algemene Regels Ruimtelijke Ordening (BARRO) is vastgelegd, wordt niet voorgedragen. Deze zone heeft wel als ‘zoekgebied’ voor de uiteindelijke selectie gediend. Het ruimtelijk beleid van provincies en gemeenten in deze BARRO-zone is op de Romeinse Limes afgestemd; dit geldt vooral voor de beoogde bufferzones.

Aanvullende criteria

Unesco vereist dat de ‘properties’ die genomineerd worden een goed behoudsperspectief hebben. Om die reden zijn er in de voorbereiding al veel besluiten door rijk en provincies genomen om het behoud van deze terreinen te regelen. Niettemin zijn er vragen bij een aantal terreinen overgebleven. Dat vormde de aanleiding om enkele aanvullende criteria voor de selectie te hanteren.⁸ Op deze wijze worden de sites geselecteerd voor de Werelderfgoed nominatie die ook maatschappelijk een goed behoudsperspectief hebben. De selecterende principes zijn:

Selecterend principe 1: voor de Limesweg wordt ingezet op de voordracht van die terreinen waar grotere stukken van de Limesweg redelijkerwijs behouden kunnen worden, plus die delen van de Limesweg die al goed beschermd zijn en die een belangrijke meerwaarde hebben voor het publieksbereik.

Selecterend principe 2: voor de terreinen in hoog stedelijke gebieden wordt ingezet op de voordracht van de militaire installaties. Bijbehorende archeologische waarden, niet zijnde de militaire installaties, worden zoveel mogelijk opgenomen in de bufferzone. Ook voor terreinen die al deels opgegraven zijn gaat de voorkeur uit naar het opnemen van deze gebieden in de bufferzone.

Selecterend principe 3: voor de niet-militaire terreinen, die wel behoren tot de OUV, zal maatwerk worden verricht om te kijken welke delen van deze terreinen kunnen worden voorgedragen.

⁶ Draft Statement OUV & Comparative Analysis, World Heritage Nomination Lower German Limes, 2014, W.J.H. Willems, E. Graafstal en C. van Driel-Murray. De definitieve versie OUV zal in het nominatiedossier worden opgenomen.

⁷ The Lower German Limes in the Netherlands; Site selection for the ‘Frontiers of the Roman Empire’ World Heritage Site, 2016, M. Polak & J. de Bruin.

⁸ Verslag Stuurgroep Limes 14 oktober 2016, besluit – maatschappelijke - selecterende principes.

Gedurende het proces waarbij oorspronkelijk 119 terreinen waren geselecteerd⁹ die in aanmerking zouden kunnen komen, is voortdurend kritisch gekeken naar de bijdrage van het betreffende archeologische monument aan het verhaal van de Limes. Op basis van het Statement of Outstanding Universal Value is een verdere selectie gemaakt.¹⁰ Een internationale expertgroep heeft vervolgens een verfijning aangebracht in de waarderingscriteria, wat geresulteerd heeft in een verdere selectie. Uiteindelijk heeft dit geresulteerd in de selectie van negentien terreinen van diverse aard (bijlage III).¹¹ Het gaat daarbij om meer dan de in de bijlage genoemde complextypen. Ook de bijbehorende vici, havens, grafvelden etc. worden, indien aanwezig, hierbij

betrokken. Daarbij is gekeken naar de inhoudelijke kwaliteit, begrenzing van het complex en conserveringsgraad.¹²

De toepassing van de criteria leidt tot een lijst van negen terreinen die nog (bij)beschermd moeten worden met het wettelijk instrument van de Erfgoedwet. De overige terreinen zijn reeds wettelijk beschermd (zie onder). De voorgestelde selectie van terreinen voor de werelderfgoednominatie wordt zowel internationaal als nationaal afgestemd op wetenschappelijk, ambtelijk en bestuurlijk niveau.¹³ Binnen Nederland zijn het rijk, de provincies Gelderland, Utrecht en Zuid-Holland en 26 gemeenten betrokken.

Leiden : Gereconstrueerde entree van het castellum Matilo (foto Erfgoedfoto).

⁹ Voorstel voor een kader voor de verankering van de Romeinse Limes in de provinciaal ruimtelijke verordeningen van de provincies Gelderland, Utrecht en Zuid-Holland, 2012, W.A.M. Hessing, B. Brugman, W.J. Weerheijm & L. Ziengs, Vestigia rapport V970.

¹⁰ Terreinencatalogus voor de werelderfgoednominatie Romeinse Limes, s.l., K.M. van Dijk 2014, Buro de Brug Rapporten.

¹¹ Sommige complexen bestaan vanwege administratieve redenen uit meerdere verspreid liggende percelen die hier als één monument worden beschouwd. Bij negen complexen is sprake van een nieuwe (bij)bescherming.

¹² The Lower German Limes in the Netherlands. Scientific assessment of the site selection for the 'Frontiers of the Roman Empire' World Heritage Site, 2016, M. Polak & J. de Bruin (Nijmegen)

¹³ The Frontiers of the Roman Empire: A Thematic Study. Towards a transnational World Heritage Site (430ter/Tentativelist), 2017, in samenwerking met de Duitse deelstaten Nordrhein-Westfalen en Rheinland-Pfalz; ICOMOS en UNESCO; Groot-Brittannië, Duitsland, Oostenrijk, Slowakije, Kroatië, Servië, Hongarije, Bulgarije en Roemenië. ('taken note of' door Unesco: 41 COM 8B.50)

Utrecht, Museum Hoge Woerd: Romeins schip (foto Erfgoedfoto).

Dit alles vindt zoveel mogelijk plaats vooruitlopend op de officiële aanwijzingsprocedures rijksmonumenten die voor 2019/2020 voorzien zijn. Het doel is om in januari 2020 het dossier bij UNESCO in te dienen ter besluitvorming tijdens de World Heritage Committee van 2021.

De lijst van beoogde terreinen voor de wereld-erfgoednominatie waar nog wettelijke (bij)bescherming moet plaatsvinden bestaat uit twee delen. Het betreft twee nieuwe rijksmonumenten (Bijlage 1) en zeven

uitbreidingen van reeds beschermde rijksmonumenten (Bijlage 2).

Deze selectie is gebaseerd op de inventarisatie voor de UNESCO nominatie en is medio 2019 door de Stuurgroep Romeinse Limes vastgesteld.

Het streven is om in het najaar van 2020 met de (wettelijke) aanwijzingsprocedures van de door de Stuurgroep Romeinse Limes vastgestelde terreinen te beginnen.

Overzicht te beschermen terreinen

Volg-nummer	Gemeente	Type monument	
1	Leidschendam-Voorburg en Voorschoten, zes terreinen	Kanaal van Corbulo	nieuwe bescherming
2	Zevenaar, Bijland	tijdelijke kampementen bij castellum	nieuwe bescherming
3	Katwijk, Valkenburg- Centrum	castellum	bij-bescherming
4	Katwijk, Valkenburg – De Woerd	vicus	bij-bescherming
5	Utrecht, Leidsche Rijn	Limesweg	bij-bescherming
6	Utrecht, Hoge Woerd	grafveld	bij-bescherming
7	Vechten, Bunnik	vicus	bij-bescherming
8	Arnhem, Meinerswijk	castellum	bij-bescherming
9	Nijmegen, Kops Plateau	legerplaats	bij-bescherming

Bijlage I: Nieuwe beschermingen

Leidschendam-Voorburg: profiel over het Kanaal van Corbulo (foto RCE).

Corbulokanaal, gemeenten Leidschendam-Voorburg en Voorschoten

Van het kanaal worden zes delen onder de bescherming van de Erfgoedwet / Monumentenwet gebracht. Deze worden door een bufferzone verbonden. Het gaat daarbij respectievelijk om de delen:

- Vlietwijk
- Starrenburgerpolder
- Knippolder
- Vlietvoorde
- Rozenrust
- Romeinse Pad

In deze catalogus worden deze gezamenlijk onder een noemer gepresenteerd en wordt een algemeen beeld gegeven. Bij de daadwerkelijke bescherming zullen zij echter als afzonderlijke beschermingsvoorstellen worden ingediend.

Beschrijving (inclusief geologie, bodem en landschap)
In de Romeinse tijd bevond zich direct ten oosten van de

hoger gelegen strandwallen een uitgestrekt veengebied waarin zich vanuit de monding van de Maas en Oude Rijn een aantal getijdegeulen had ingesleten. Het Romeinse leger verbond twee van deze getijdegeulen door het graven van een ca. 8 – 10 km lang kanaal. De hierdoor ontstane waterweg was in totaal 34 kilometer lang en lag tussen Leiden-Roomburg en de Maas ten zuidwesten van Naaldwijk. De aanleg van het kanaal gebeurde volgens Tacitus kort voor 50 n. Chr. in opdracht van de legercommandant Corbulo. Volgens Tacitus wilde men een veilige route aanleggen waarbij de gevaren van de zee werden vermeden. Het kanaal had een breedte van 12 – 14 meter en een diepte van 1,5 – 2,0 meter. Vanwege de aanwezigheid van een waterscheiding zijn vermoedelijk waterbouwkundige voorzieningen getroffen om het leeglopen of overstromen te voorkomen. Een voorbeeld is een versmalling van het kanaal naar 4-5 meter ter hoogte van Leidschendam, Rietvink. In de loop van de tijd is periodiek onderhoud gepleegd, waarbij de loop van het kanaal waarschijnlijk is aangepast of verlegd en beschoeiingen zijn vervangen. Na de Romeinse tijd is het kanaal door kleiafzettingen afgedekt en daardoor niet meer zichtbaar.

Onderzoek

Weliswaar is sinds het begin van de twintigste eeuw bekend dat Leiden Roomburg (Matilo) in de Romeinse tijd aan een bevaarbare getijdeweeg lag, maar het duurde tot 1989 voordat aangetoond kon worden dat er sprake was van een gegraven kanaal. Sindsdien hebben op verschillende plaatsen, mede in het kader van het nominatieproces, onderzoeken in de vorm van booronderzoek en proefsleuven plaatsgevonden (zie voor verdere verwijzingen Hessing & Schrijvers 2018).

Begrenzing

Het is niet mogelijk om het gehele kanaal te beschermen. Het ligt immers grotendeels in een verstedelijkt gebied waarbij aanzienlijke delen zijn overbouwd. Om deze reden is een aantal representatieve delen geselecteerd die op basis van onderzoek intact zijn en waar voldoende draagvlak voor bescherming bestond. In verband met de aan het kanaal gerelateerde activiteiten (jaagpad etc.) en aanpassingen aan de loop van het kanaal is ervoor gekozen om een zone van 50 meter breed onder de bescherming te brengen.

Beleving

Het kanaal is niet meer zichtbaar. Wel herinnert het 'Romeinse Pad' in Leidschendam aan de oorsprong ervan. Hier is, onmiddellijk naast het Romeinse kanaal, een visualisatie van het oorspronkelijke kanaal met brug gemaakt als zichtbare herinnering aan het kanaal van Corbulo.

Waardering

De te beschermen delen maken deel uit van het kanaal en zijn goed herkenbaar in de bodem. De beschoeiing, bestaande uit eiken en zachthouten paaltjes, is goed geconserveerd evenals paleobotanische resten in de opvullingslagen van het kanaal. Doordat de resten zich veelal meer dan een meter onder het maaiveld bevinden, worden deze niet bedreigd door agrarische groundbewerking.

Motivatie

Kanalen zijn extreem zeldzaam in het Romeinse Rijk en het kanaal van Corbulo is een van de weinige bekende en goed bewaarde voorbeelden. Daardoor is sprake van een hoge zeldzaamheidswaarde waarbij zelfs sprake is van een uniek karakter. Het is een schoolvoorbeeld van de inspanning van Romeinse ingenieurs om het rivierlandschap aan te passen aan de strategische doelen van het leger. De uitstekende conserveringstoestand biedt mogelijkheden om een

gedetailleerd beeld te krijgen van het Romeinse landschap. De beschoeiing van het kanaal maakt het mogelijk om de aanleg exact te dateren. Aangezien Corbulo in 47 n. Chr. in Nederland kwam en de dendrodateringen op een datering in 50 n. Chr. wijzen, mogen we aannemen dat het kanaal in eerste aanleg uit deze periode dateert. Periodiek werd het kanaal onderhouden. Het kanaal verbindt verschillende Romeinse plaatsen zoals Matilo (Leiden Roomburg), Forum Hadriani (Voorburg), De Bult en Naaldwijk waardoor de ensemblewaarde hoog is. Binnen de begrenzingen van de te beschermen monumenten is ook het jaagpad opgenomen.

Literatuur

Eimmermann, E. & W.A.M. Hessing 2019: *Kanaal van Corbulo. Gemeenten Evaluatierapport nadere waardering Voorschoten en Leidschendam-Voorburg*. (Vestigia V18-3919).

Goossens, E. 2018: *Proefsleuvenonderzoek (IVO-P) Starrenburgerpolder. Gemeente Voorschoten*. (Arcadis Archeologische Rapporten 167).

Hessing, W.A.M. & R.S. Schrijvers 2018a: *Bureaustudie ten behoeve van de waardering van het kanaal van Corbulo ten behoeve van het nominatie dossier Unesco Werelderfgoed*. (Vestigia rapport V18-3819).

Hessing, W.A.M. & R.S. Schrijvers 2018b: *Aanvullende onderzoeken in het kader van de nadere waardering Kanaal van Corbulo in de gemeenten Leidschendam-Voorburg en Voorschoten*. (Vestigia programma van eisen V1722).

Jansen, B. 2011: *Plangebied Vlietwijk. Gemeente Voorschoten, Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek*. (RAAP-rapport 2485).

Jansen, B. 2015: *Plangebied Starrenburg polder. Gemeente Voorschoten. Archeologisch vooronderzoek: een verkennend en deels karterend veldonderzoek*. (RAAP-notitie 5022).

Jansen, B. 2015: *Verslag archeologische begeleiding sloot verbreding Starrenburgerpolder, gemeente Voorschoten*. (RAAP).

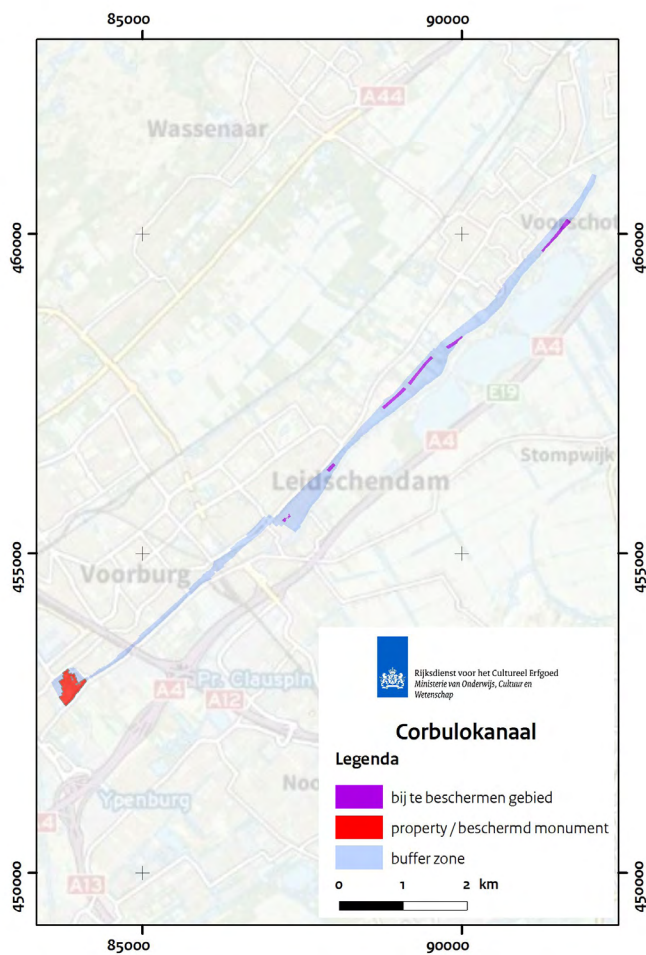
Jansen, B. & J.H.M. van Eijk 2014: *Plangebied Duivenvoorde-Corridor, deelgebieden I, II & IV. Gemeente Leidschendam-Voorburg. Archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek verkennende en deels karterende fase*. (RAAP-rapport 2651).

Kerkhoven, A.A. 2018: Haagwijk – Het Grote Huis Voorschoten, gem. Voorschoten (ZH). Een archeologisch Inventariserend Veldonderzoek door middel van Proefsleuven (IVO-P). (Transect-rapport 1930).

Kort, J.W. & Y. Raczynski-Henk 2014: The Fossa Corbulonis between the Rhine and Meuse estuaries in the Western Netherlands. *Water Hist* 6, 51-71.

Porreij-Lyklema, T.E. 2016: *Plangebied Knippolder, gemeente Voorschoten: archeologisch vooronderzoek: een verkennend en deels karterend veldonderzoek.* (RAAP-notitie 5657).

Schutte, I.A. 2018: *Plangebied Duivenvoordecorridor, locatie Cluster Zuid. Gemeente Leidschendam-Voorburg Archeologisch vooronderzoek: proefsleuvenonderzoek* (RAAP-rapport 3456).

Zevenaar, Herwen - Bijland: grafsteen van Marcus Mallius (foto gemeente Zevenaar).

Herwen - Bijland, gemeente Zevenaar

Beschrijving

De omgeving van Herwen, dat ter hoogte van de splitsing van de Rijn en Waal ligt, kent een roerige geologische geschiedenis waarbij meanderende rivieren voortdurend het landschap veranderden. Opgevolde geulen wisselen elkaar af en rivierduinafzettingen, terrassen en stroomgordels hebben het landschap gevormd. Juist deze laatste zijn van belang geweest voor de bewoning in het gebied. In het onderzoeksgebied rond het te beschermen monument zijn geulen aangetroffen uit diverse perioden waarvan twee geulen in de Romeinse tijd nog watervoerend waren.

Uit historische bronnen is bekend dat rond het begin van de jaartelling bij de splitsing van de Rijn en Waal een krib / dam is aangelegd met als doel het water richting de Rijn te stuwen. Vlak daarbij is een castellum gebouwd dat bekend stond als Carvium. Dam en castellum zijn in de middeleeuwen waarschijnlijk grotendeels verspoeld door de rivieren die steeds hun bedding verlegden. In de twintigste eeuw werden bij de zandwinning in de Bijlandse plas deze resten opnieuw verstoord. Daarbij zijn veel vondsten gedaan waaronder een grafsteen van Marcus Mallius. Op de grafsteen staat dat Marcus

begraven is te *Carvio ad molem*, waarmee de naam van het castellum en de ligging bij de dam bevestigd is. Deze dam (9 n. Chr. – 69/70 n. Chr., gevolgd door een herbouwfase), behoort samen met het Kanaal van Corbulo en het Kanaal van Drusus tot de indrukwekkendste resten van het watermanagement in de Romeinse tijd. De datering van de Romeinse aanwezigheid omvat de periode 70 – 260 n. Chr., maar begint vermoedelijk nog vroeger. In de Bijlandse Plas zijn mogelijk nog verspoelde resten van het castellum en de dam aanwezig. Recent proefsleuvenonderzoek heeft aangetoond dat ten noordoosten van de plas nog Romeinse resten intact in de bodem aanwezig zijn, bestaande uit resten van enkele tijdelijke kampementen uit de tweede helft van de eerste tot tweede eeuw.

Onderzoek

Ten behoeve van het nominatieproces zijn in een bureau-onderzoek alle bekende gegevens geïnventariseerd. Mede op basis hiervan heeft naast een geo-archeologisch onderzoek twee keer een proefsleuvenonderzoek plaatsgevonden, waarbij de resten van de kampementen zijn aangetroffen en gewaardeerd.

Tijdens het proefsleuvenonderzoek zijn delen van twee grachten gevonden die een militair karakter hebben. Zij hoorden bij tenminste twee militaire kampementen

(legerplaatsen), waarvan een kampement slechts zeer kort in gebruik is geweest. Mogelijk is er ook nog sprake van een derde kamp. Dergelijke kampen zijn in Nederland niet eerder gevonden. Ten oosten van de kampen zijn mogelijk sporen van een bijbehorende civiele nederzetting of vicus gevonden.

Begrenzing

De begrenzing van de aangetroffen archeologische resten wordt bepaald door de bebouwde kom van het dorp Herwen aan de noordzijde, een geul uit de ijertijd of vroeg Romeinse tijd in het westen, een niet gedateerde geul in het zuiden en een geul uit Romeinse tijd en vroege middeleeuwen in het oosten. Deze laatste geul heeft de vindplaats deels geërodeerd. Op basis hiervan wordt voorgesteld het resterende deel voor te dragen voor wettelijke bescherming. Binnen de grenzen van dit perceel bevinden zich de resten van de genoemde legerplaatsen evenals de zone met vermoedelijk civiele bewoning.

Beleving

Van de archeologische resten zijn geen zichtbare resten bewaard gebleven. Wel is een replica van de altaarsteen van Marcus Mallius geplaatst op de dijk langs een fietsroute.

Waardering

Hoewel de sporen nog intact zijn, is de vindplaats deels aangetast door oude erosie en be-akkering, waardoor de cultuurlagen en toppen van sporen zijn aangetast. Door de aanwezige afdekking zijn de resten echter goed bewaard en liggen deze buiten de zone die aangetast wordt als gevolg van agrarische activiteiten. De conservering van metaal en archeozoölogische resten is gemiddeld tot goed, waarbij aangetekend moet worden dat diepere sporen (waterputten en geulen) resten kunnen bevatten van hoge kwaliteit. Door de veronderstelde relatie tussen deze kampen en het genoemde castellum evenals de Drusus dam, is er sprake van een hoge ensemblewaarde. Bovendien is er sprake van een scheiding tussen het militaire en een verondersteld civiele gebied (vicus?). Tijdelijke legerkampen in de directe nabijheid van een castellum zijn uitermate zeldzaam en in Nederland tot op heden uniek. Hetzelfde geldt voor de bijbehorende sporen van de vicus. Dat deze versterkingen gebouwd zijn op de strategische splitsing van de Waal en Rijn waar bovendien de Drusudam heeft gelegen maakt het gebied tot een uitzonderlijk archeologisch monument. De sporen zijn bovendien goed bewaard en afgedekt door jongere deposities.

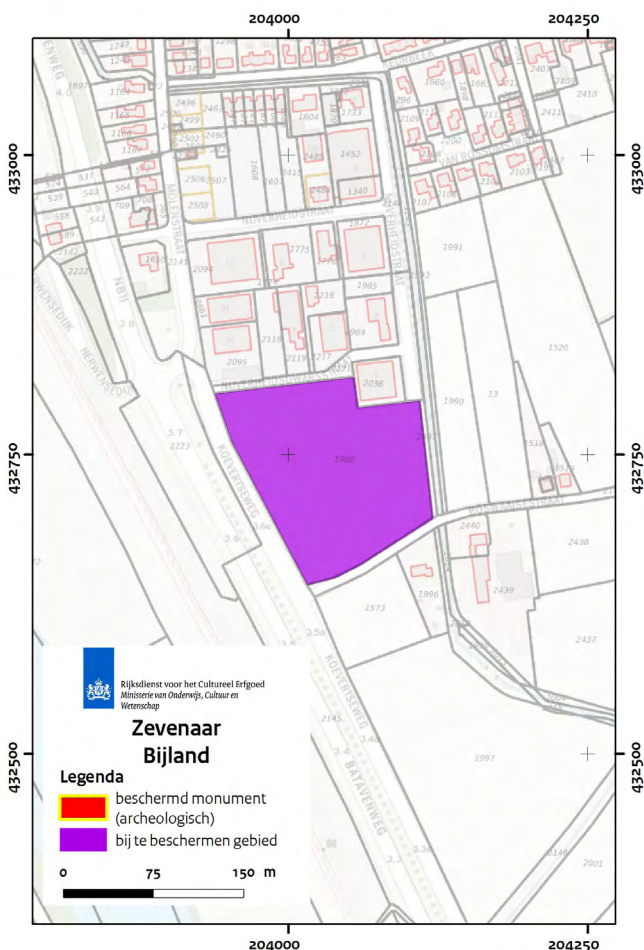
Literatuur

Renswoude J. van & J. van Kampen 2018: *Sporen van drie vindplaatsen uit de Romeinse tijd. Een proefsleuvenproject Bijland Noordoost Herwen*, Amsterdam (ZAR 619).

Renswoude J. van & J. van Kampen 2019: *Waardering van de Romeinse vindplaats. Een aanvullend proefsleuvenproject Bijland- Noordoost Herwen. Zuidnederlandse Archeologische Notities*.

Verhagen, J.G.M. 2017: *Bureauonderzoek Romeinse vindplaats Herwen – de Bijland en omgeving t.b.v. waardstelling voor Unesco-nominatie. (JVA rapport)*

Verhagen, J.G.M., S.J. Kluiving, E. Anker, L. van Leeuwen & M.A. Prins 2017: *Geoarchaeological prospection for Roman waterworks near the late Holocene Rhine-Waal delta bifurcation, the Netherlands. Catena 149, 460-473.*

Katwijk, Valkenburg Centrum : Deel van soldatenbarak (foto GIA).

Valkenburg Centrum (rijksmonumentnummer 46140)

Beschrijving

Het castellum van Valkenburg lag op de zuidelijke oeverwal van de Oude Rijn, dicht bij de monding in de Noordzee. Deze strategische ligging betekende dat de versterking een sleutelrol had bij de controle van de scheepvaart op de Rijn en cruciaal was voor de bevoorrading van het Romeinse leger in Groot Britannië. De versterking was in gebruik tussen 40 n. Chr. en het midden van de derde eeuw. Mogelijk hebben tot in de vijfde eeuw nog activiteiten plaats gevonden, maar verdedigingswerken uit deze periode ontbreken. Er zijn 6 bouwfases onderscheiden waarvan alleen de laatste een steenbouw fase vertegenwoordigt. Bijzonder is dat de hout-fasen deels bewaard zijn gebleven. Het castellum kan niet los worden gezien van enkele bekende nederzettingsterreinen in de onmiddellijke omgeving. Langs de Limesweg lagen aan de versterking gerelateerde gebouwen op het Marktveld waaronder horrea (graanpakhuizen) en een grafveld, terwijl op Veldzicht, Marktveld en De Woerd delen van een vicus zijn blootgelegd (boerderijen en winkel-woonhuizen).

Onderzoek

Het belangrijkste onderzoek is in de jaren veertig van de vorige eeuw uitgevoerd. Als gevolg van oorlogshandelingen in de meidagen van 1940 was het centrum van Valkenburg verwoest. Deze omstandigheid maakte het mogelijk om dit normaliter ontoegankelijke en dicht bebouwde gebied archeologisch te onderzoeken. Het onderzoek bestond uit een aantal grote opgravingscampagnes van het BAI en IPP en later nog van een aantal kleinere onderzoeken. Daarbij zijn grote delen van het castellum opgegraven. Het is het enige castellum dat op deze schaal is onderzocht.

Begrenzing

In 1979 zijn percelen, die niet opgegraven zijn, grotendeels aangewezen als rijksmonument. Een klein deel van het niet opgegraven castellum, waar nog intacte resten te verwachten zijn, is nog niet als rijksmonument aangewezen. Het betreft de Broekweg met een uitbreiding ter hoogte van het onbebouwde deel rond de kruising Broekweg / Ringweg. De aanvullende bescherming maakt het mogelijk om een min of meer oost-west georiënteerde doorsnede van het castellum voor de toekomst te behouden. Vanaf het maaiveld gezien, is tenminste de bovenste 0,50 meter verstoord. Dat betekent dat met uitzondering van diepere verstoringen (riool) de archeologie in het algemeen goed bewaard is. De vrijstellingsdiepte is daarom op 0,50 meter bepaald.

Beleving

De oorspronkelijke resten van het castellum zijn niet zichtbaar. Wel geven messing punaises met het vignet van de Tabula Peutingeriana de contouren van het fort aan. Over de oorspronkelijke locatie van de via principalis loopt een spoor in de vorm van tegels met hoefafdrukken van paarden naar een waterkunstwerk dat de Oude Rijn en dus de Limes symboliseert.

Waardering

De conservering van de archeologische resten, waaronder hout en leer, is uitmuntend. Niet alleen voor Nederland, maar ook binnen Europa is het een van de best geconserveerde castella. Door de opgravingen zijn delen, na te zijn gedocumenteerd, wel verloren gegaan. Het deel dat globaal onder de Broekweg ligt, vertegenwoordigt een oost-west doorsnede door het castellum met belangrijke informatie. De gaafheid van deze uitbreiding is wel aangetast door de aanleg van een riool, maar met name de profielen kunnen nog veel informatie opleveren.

De informatiewaarde is uitermate hoog. De ensemblewaarde wordt primair gevormd door de relatie met de overige resten van het castellum die eerder zijn opgegraven of onder bescherming van de Monumentenwet gebracht. Op een regionale schaal vormt het castellum een ensemble met vindplaatsen als Veldzicht, Marktveld en De Woerd. Ook op een landelijk en zelfs Europees niveau zijn de gevonden resten van eminent belang. Samenvattend betreft het een van de topmonumenten van Nederland.

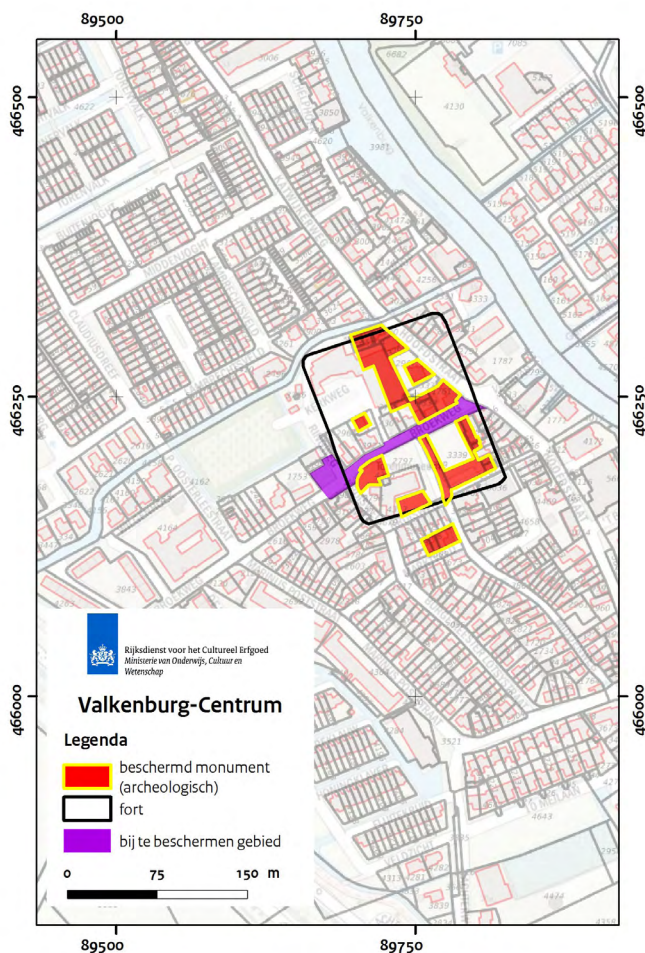
Literatuur

Giffen, A.E. van 1948-1953: De Romeinse castella in de dorpsheuvel te Valkenburg aan den Rijn (Z.H.) (Praetorium Agrippinae), II. De opgravingen in 1942-1943 en 1946-1950, *Jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 33-37, 1-209.

Glasbergen, W. 1972: De Romeinse castella te Valkenburg Z.H. De opgravingen in de dorpsheuvel in 1962, Groningen (*Cingula* 1).

Hingh, A. de & W. Vos 2005: Romeinen in Valkenburg (ZH). *De opgravingsgeschiedenis en het archeologische onderzoek van Praetorium Agrippinae*. Hazenberg Archeologie Leiden.

Lanzing, J.J. & W. Vos 2018: *Archeologisch bureauonderzoek Valkenburg (ZH) – Centrum*. Archeologisch Adviesbureau Lanzing / Vos Archo.

Katwijk, Valkenburg-De Woerd: reconstructietekening van de huizen aan de Limesweg (tekening Mikko Kriek).

Valkenburg – De Woerd (rijksmonumentnummer 46141)

Beschrijving

Op de zuidelijke oeverwal van de Rijn en 1 km ten zuidoosten van het castellum in Valkenburg-Centrum lag de vicus Valkenburg-De Woerd. De vicus werd van 50 n. Chr. tot in het midden van de derde eeuw bewoond. De bouw en de ondergang van het castellum lopen synchroon met die van de nederzetting. Als gevolg van de landschappelijke versnippering door geulen en het achterliggende veenmoeras werden alleen de ‘eilanden’ in gebruik genomen. De nederzetting was gelegen op een kunstmatig verhoogd plateau waarbij de huizen met de kopse kant dicht op elkaar langs de Limesweg stonden. Aangezien de Woerd op ruime afstand van het castellum Valkenburg Centrum lag, wordt verondersteld dat deze geen directe relatie met elkaar hadden. Mogelijk

bevond zich aan de noordwestzijde van de Woerd nog een versterking waarbij deze vicus hoorde. Een deel van de nederzetting (2 ha) is in de jaren tachtig van de vorige eeuw onderzocht. Het resterende deel is grotendeels als rijksmonument aangewezen.

Onderzoek

Na een kort onderzoek kort na de oorlog werd hier voor het eerst in 1972 op grote schaal onderzoek verricht. In totaal werden 2 ha opgegraven. De Romeinse weg bleek op een dijk aangelegd te zijn waarlangs graanpakhuizen, kades en mogelijk zelfs een werf uit de eerste eeuw werden aangetroffen. De Streifenhäuser langs de weg dateren hoofdzakelijk uit de tweede eeuw. In de periode 1986 – 1988 vond opnieuw een opgraving plaats. In het kader van de UNESCO nominatie zijn een bureau-onderzoek, een boor- en proefsleuvenonderzoek uitgevoerd. Daarbij is gebleken dat een nog niet opgegraven dieper gelegen deel van de vicus in goede conditie verkeerd en aanvullende bescherming verdient.

Begrenzing

De bijbescherming heeft betrekking op het dieper gelegen deel van de vicus dat nog niet is opgegraven. De begrenzing is gebaseerd op het in 2018 uitgevoerde onderzoek.

Beleving

Er is geen sprake van belevingswaarde

Waardering

In samenhang met de delen die reeds wettelijk beschermd zijn, is er sprake van een hoge gaafheid. Dit geldt ook voor de verticale component waarbij het Romeinse niveau onder de bouwvoor (30 – 40 cm) goed is bewaard. Door het gebruik als grasland en kassen hebben er in het algemeen geen diepe grondverstoringen plaats gevonden. De fysieke kwaliteit is dan ook hoog.

Het is een van de best bewaarde vici van ons land en bovendien erg zeldzaam (Streifenhäuser). De informatie-waarde is in combinatie met de conservering van diverse materiaalgroepen uitstekend (inclusief bot, macroresten en pollen). De samenhang met de overige nederzettingen, grafvelden en militaire installaties in de onmiddellijke omgeving en langs de Rijn geven het een bijzondere ensemblewaarde.

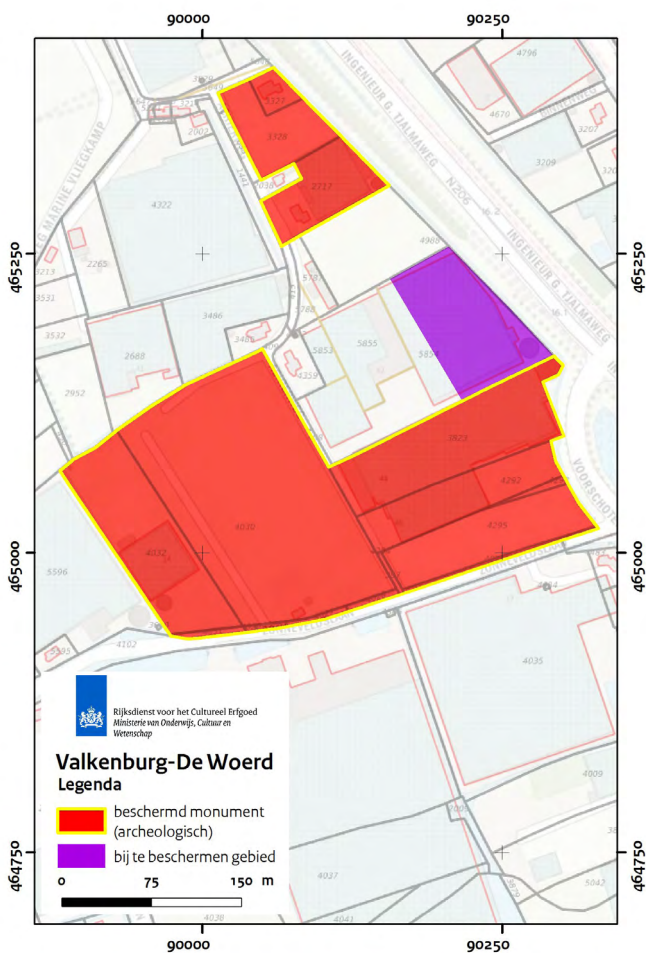
Literatuur

Wilbers, A.W.E. 2019: *Inventariserend Veldonderzoek, karterende fase. AMK-terreinen 1596, 2969, 3070 en 3071, De Woerd, Valkenburg Gemeente Katwijk*. IDDS Archeologie rapport 2181.

Hingh, A. de & W. Vos 2005: *Romeinen in Valkenburg (ZH). De opgravingsgeschiedenis en het archeologische onderzoek van Praetorium Agrippinae*. Hazenberg Archeologie Leiden.

Langeveld, M. 2019: *Waardstellend onderzoek d.m.v. proefsleuven. De Woerd, Valkenburg gemeente Katwijk*. IDDS Archeologie rapport 2216.

Lanzing, J.J. & W. Vos 2018: *Archeologisch bureauonderzoek Valkenburg (ZH) – Centrum*. Archeologisch Adviesbureau Lanzing / Vos Archo.

Utrecht, Leidsche Rijn: Het fietspad volgt de Limesweg waarvoor een onderbreking in de bebouwing is gerealiseerd (foto gemeente Utrecht).

Utrecht-Limesweg, Leidsche Rijn (rijksmonumentnummer 531057)

Beschrijving

Op de zuidoever van de Rijn liep de Limesweg, waarvan op drie locaties in de wijk Leidsche Rijn de resten zijn vastgesteld en uitgespaard. Langs deze weg stonden op regelmatige afstanden wachttorens, terwijl diverse waterbouwkundige voorzieningen de weg moesten beschermen tegen erosiewerking van de rivier. De weg is rond 80 n.Chr. aangelegd en bij twee opeenvolgende gelegenheden verbeterd (99/110 n. Chr. en 123/125 n. Chr.). In eerste aanleg lag de tenminste 2,4 meter brede weg op een 5,5 meter breed verhoogd talud. In de tweede fase werd deze hersteld en voorzien van een beschoeiing aan weerszijden, waarbij aan de zuidzijde een weggreppel werd aangelegd. Na een vermoedelijke overstroming werd de weg hersteld en plaatselijk omgeleid en werd het wegdek verbreed naar 5 meter. De riviererosie werd bestreden door de aanleg van beschoeiingen en incidenteel door het laten afzinken van

een schip. Samen met rijksmonument 531057 behoren de nu aan te wijzen delen tot het best onderzochte deel van de Limesweg in Neder Germanië.

Onderzoek

Tijdens de voorbereidingen voor de aanleg van de VINEX-wijk Leidsche Rijn werd in 1997 en 1998 op verschillende plaatsen onderzoek gedaan waardoor we voor het eerst een duidelijk beeld kregen van de datering, ligging en opbouw van de Limesweg in Nederland.

Begrenzing

De twee delen die nu beschermd worden vormen samen met het eerder genoemde monument 5310571 een representatieve selectie van de aanleg. Op deze locaties zijn ruimtelijke maatregelen genomen waardoor deze zijn uitgespaard bij de bouw van de nieuwbouwwijk.

Beleving

De beleving van deze archeologische monumenten kan niet worden losgezien van het geheel gevisualiseerde castellum met daarin het geconserveerde Romeinse schip, Limesweg, wachttorens, Rijnsoever en gevonden

schepen. De resten van de wachttorens zijn op enkele plaatsen gevisualiseerd, terwijl een schaal model van een nog in situ gelegen schip de ligging aangeeft. Op de plaats van een opgegraven schip herinnert een informatiebord aan deze bijzondere vondst. De Limesweg zelf is deels gemarkeerd door een pad voorzien van rode gravel en doorsnijdt de moderne bebouwing.

Waardering

De beschermde delen en te beschermen delen vormen een representatief deel van de Limesweg in dit deel van het landschap. Bij opgravingen is gebleken dat de gaafheid hoog is. Zowel het opgehoogde talud alsook de beschoeiingen en weggreppel zijn intact. De oudste fasen zijn wel door wateroverlast in de Romeinse tijd aangetast. Onder het vondstmateriaal bevinden zich goed geconserveerde hout- en macroresten inclusief arthropoden resten.

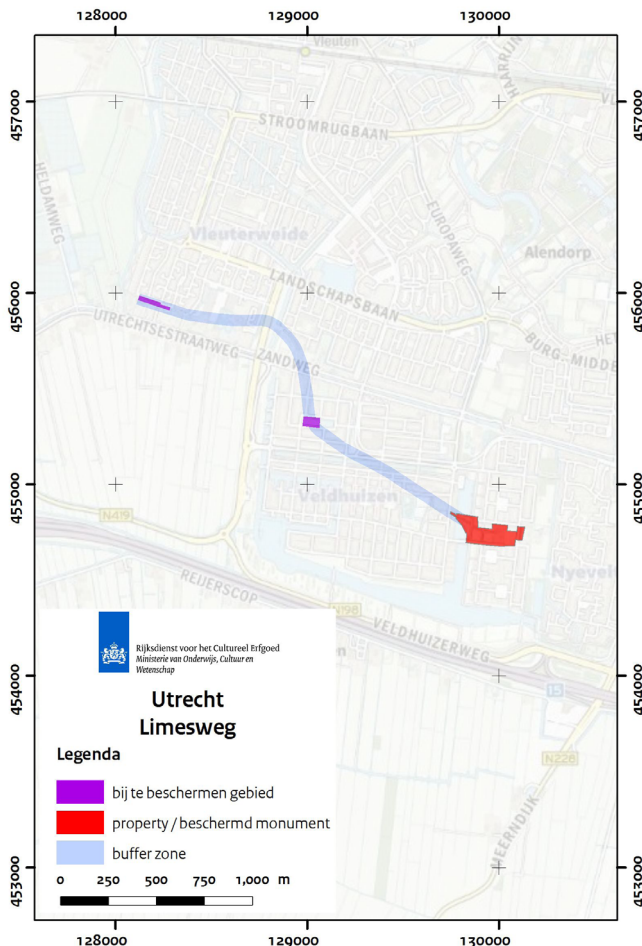
De Limesweg verbindt in groter verband militaire installaties in al zijn verschijningsvormen en had een belangrijke rol bij het transport. Op regionaal niveau verbindt de weg de wachttorens, de castella van Utrecht-De Woerd, het Domplein en Woerden. Tezamen met de opgegraven en/of beschermde schepen vormen deze een uniek ensemble. Een dergelijke ensemblewaarde is bijzonder zeldzaam in Nederland. De informatiewaarde met betrekking tot de aanleg van de Limesweg en zijn directe omgeving is daarbij hoog te noemen.

Literatuur

Graafstal, E.P. & J.A. den Braven : *Utrecht Veldhuizen (plandeel Waterland)*. In voorbereiding.

Groot, T. de & J.-M.A.W. Morel (red.) 2007: *Het schip uit de Romeinse tijd De Meern q nabij boerderij de Balijs, Leidsche Rijn, gemeente Utrecht. Waardestellend onderzoek naar de kwaliteit van het schip en het conserverend vermogen van het bodemmilieu*. Rapportage Archeologische Monumentenzorg 147.

Vos, W.K. & E. Blom 2003: *Archeologisch onderzoek naar de Romeinse vindplaatsen De Balijs en Context Schip in de gemeente Utrecht*. ADC rapport 171.

Utrecht, Museum Hoge Woerd (foto Erfgoedfoto).

Utrecht Hoge Woerd (rijksmonumentnummer 46097)

Beschrijving

Het castellum is gebouwd op de oostelijke oever van de Heldammer stroom (40-270 n. Chr.). Deze versterking had in eerste aanleg tot doel om de logistiek voor de troepen in Groot Brittannië te waarborgen door bewaking van het transport over de rivier. Na enkele houtbouwfasen - het castellum is verschillende keren herbouwd onder meer door overstromingen - is het tegen het einde van de tweede eeuw geheel in steen opgetrokken. Aan de zuid-, oost- en noordkant van het castellum zijn resten van de vicus gevonden. Vermeldens-waardig zijn de afvaldepots in de aangrenzende rivier met goed geconserveerde organische resten. Deze bijbescherming bestaat uit twee delen aan de oostzijde van de noordelijke uitvalsweg van het castellum een grafveld ontdekt. Het grafveld is ouder (laat eerste tot vroeg tweede eeuw) dan de eerder onderzochte grafvelden aan de zuid- en zuidoostzijde van de Hoge Woerd.

2. Het tracé van de voormalige Castellumlaan wordt beschermd vanwege zijn restwaarde. De gevonden archeologische sporen hadden waarschijnlijk betrekking op manschappenbarakken.

Onderzoek

1. Het onderzoek naar de versterking kent een lange geschiedenis. Voor een overzicht wordt verwezen naar onderstaande rapporten. In 1999 en 2000 is bij een proefsleuvenonderzoek de aanwezigheid en omvang van het grafveld vastgesteld.
2. In verband met de verbreding van de Castellumlaan heeft hier in 1973 onderzoek plaatsgevonden.

Begrenzing

1. Op basis van het onderzoek is een onbebouwd gebied ten zuiden van de rondweg geselecteerd voor bescherming.
2. Voor wat betreft de voormalige Castellumlaan wordt hier de bestaande bescherming uitgebreid.

Beleving

Op de plaats van het grafveld zijn geen zichtbare resten die herinneren aan deze bijzondere locatie. Het grafveld

maakt echter deel uit van een veel groter complex waaronder op korte afstand het gevisualiseerde castellum met museum en geconserveerd schip De Meern 1.

Waardering

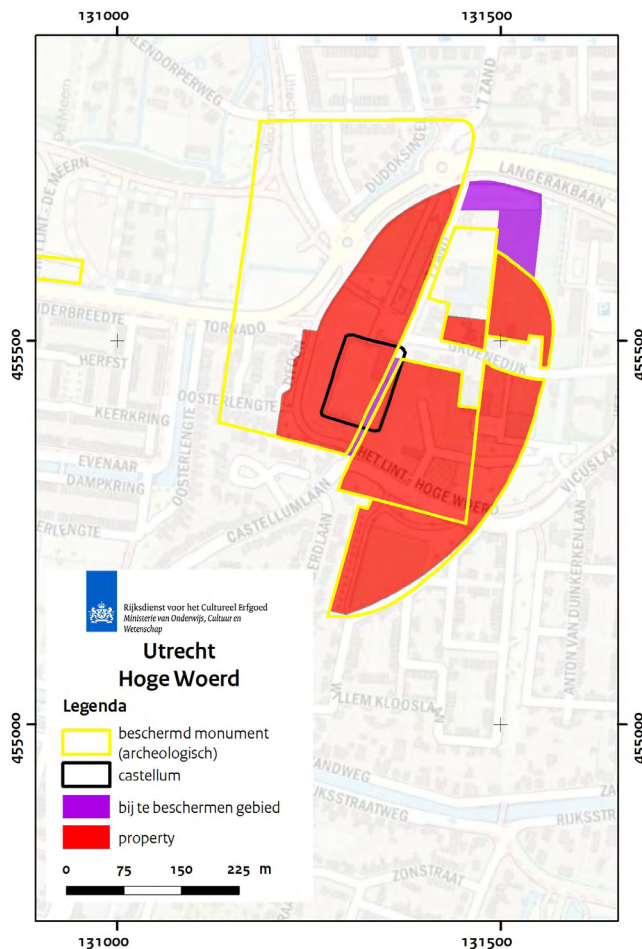
1. Het grafveld (ca. 120 x 45 meter) lijkt grotendeels intact. Wel is door latere activiteiten de bovenzijde van de graven, als ook het niveau van waaruit zij zijn ingegraven verdwenen. Bij twee graven zijn nog delen van kringgreppels gevonden. De fragmentatie van het aardewerk evenals die van de crematieresten lijkt hoog. Er zijn alleen verkoolde macroresten aangetroffen.
2. In samenhang met de andere grafvelden aan de zuidzijde van het castellum biedt het grafveld de kans om een indruk te krijgen van het grafritueel en van demografische aspecten van de bewoners van het castellum en vicus.

- Hoewel bij alle castella en vici grafvelden verwacht kunnen worden, is de kennis hierover nog beperkt.
3. De sporen zijn matig van kwaliteit, maar verbinden de goed bewaarde resten aan weerszijden van de weg.

Literatuur

Kamp, J. van der 2019: *Schachten vol schatten. LR86: Archeologisch onderzoek in en rond het castellum in De Meern (Utrecht)*. *Basisrapportage Archeologie* 95.

Wieren, E. van (in voorbereiding) : Romeins grafveld Zuidelijke Stadsas I in De Meern (Utrecht) VLEN99: Een Romeins grafveld ten noorden van het castellum op de Hoge Woerd

Bunnik, Vechten : Het gevisualiseerde castellum (foto Erfgoedfoto).

Vechten, Bunnik (rijksmonumentnummer 45717)

Beschrijving

Het bestaande rijksmonument omvat een meerfasig castellum (5 v. Chr.– 225 n. Chr.) inclusief een grote burgerlijke nederzetting die zich 1,5 km uitstrekt langs de voorloper van de Kromme Rijn. De voorliggende uitbreiding heeft betrekking op het deel van de burgerlijke nederzetting ten noorden van de A12. De uitbreiding van het rijks-monument wordt aan de zuidzijde begrensd door een autoweg en spoorlijn die een verstoorde zone vormen richting het bestaande rijksmonument. Het deel van de burgerlijke nederzetting bevindt zich op een hooggelegen oever die aan weerszijden wordt begrensd door geulen. Beide waren nog ten dele open tijdens de bewoning. De bewoning vond plaats vanaf de vroege eerste eeuw tot in de derde eeuw. Behalve de nederzittingsresten kunnen in of naast de geulen resten verwacht worden in de vorm van beschoeiingen, bruggen, kades en afvaldumps.

Onderzoek

Voor het onderhavige deel heeft een booronderzoek (2017) plaatsgevonden, gevolgd door een proefsleuvenonderzoek (2018).

Begrenzing

De begrenzing van het rijksmonument wordt bepaald door de genoemde geulen. Vanwege de stratigrafie en vondstrijdheid is een deel van de westelijke geul mee beschermd.

Beleving

Van de archeologische resten binnen de uitbreiding zijn aan het oppervlak geen zichtbare resten aanwezig. De contouren van het castellum dat aan de zuidzijde van de A12 ligt zijn in het landschap zichtbaar gemaakt.

Waardering

De gaafheid van het terrein is hoog. Ter plaatse van de autoweg, spoorlijn en aan de noordzijde de provinciale weg, zijn met uitzondering van diepe sporen (waterputten) de archeologische resten naar verwachting verdwenen. Deze infrastructurele werken vormen evenals de geulen de begrenzing van het nieuwe monument.

De sporen worden door het ontbreken van recente, bodem verstorende ingrepen als goed gekwalificeerd. Het gebruik als boomgaard en grasland bevorderde bovendien het behoud van het rijksmonument. Het archeologische niveau is afgedekt door een bouwvoor of verstoorde bovengrond met een dikte van 30 – 50 cm.

Lokaal bevinden zich diepere verstoringen.

De conservering van de archeologisch resten inclusief macroresten en bot is goed. De conserveringstoestand van metaal wisselt.

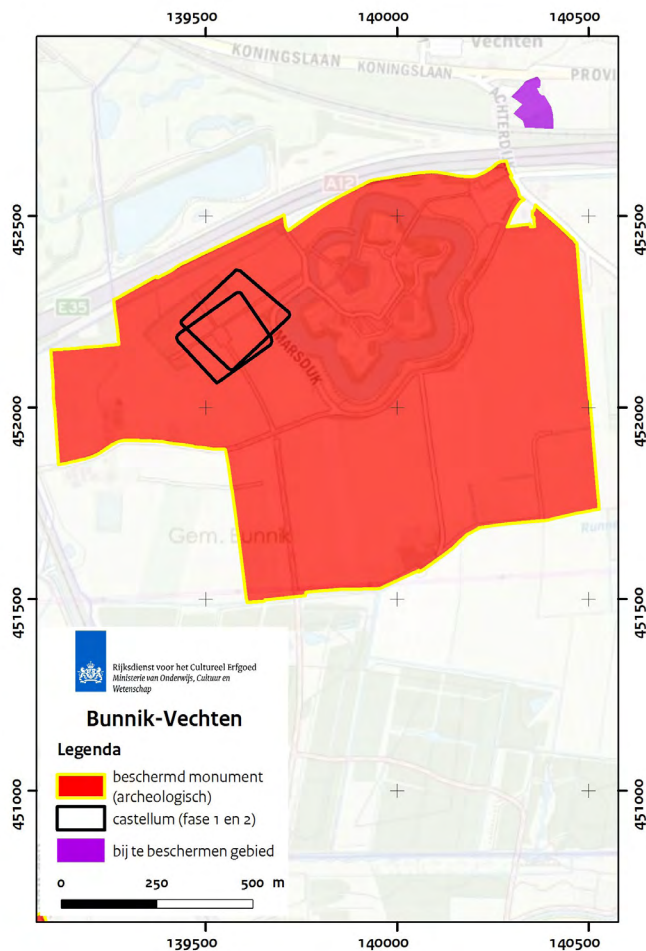
Goed bewaarde nederzettingen behorend bij een castellum zijn relatief zeldzaam en hebben daardoor een hoge informatiewaarde. De aangetroffen uitbraakleuven van steenbouw zijn bovendien bijzonder te noemen voor een vicus. De uitbreiding is een onlosmakelijk onderdeel van het gehele complex van bewoning dat behoorde bij het castellum en geeft inzicht in de functie van de nederzetting in relatie tot het castellum. De informatiewaarde is hoog en er is duidelijk sprake van een ensemble.

Literatuur

Briels, I.R.P.M. & B. Jansen 2019: *Plangebied Vroeg, gemeente Bunnik, archeologisch vooronderzoek: proefsleuvenonderzoek.* (RAAP-rapport 3809)

Jansen, B. & M. Soldaat 2017: *Plangebied N411/Fort Vechten, gemeente Bunnik; archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek.* (RAAP rapport 3315) .

Jansen, B. & M. Soldaat 2017: *Plangebied Vroeg – vicus Fectio, gemeente Bunnik; archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek.* (RAAP rapport 3330)

Arnhem, Meinerswijk: Visualisatie van de principia en poort (foto Erfgoedfoto).

Arnhem, Meinerswijk, gemeente Arnhem (rijksmonumentnummer 45126)

Beschrijving

Het castellum van Meinerswijk bevindt zich in de nabijheid van de splitsing van de Rijn en Gelderse IJssel. De versterking is van 10/20 tot 250 n. Chr. in gebruik geweest met een korte revival in de vierde eeuw. Als gevolg van de voortdurende veranderingen van de rivierloop is een aanzienlijk deel van het castellum in de loop van de eeuwen geërodeerd.

Onderzoek

Het castellum is in tegenstelling tot de meeste andere castella pas in 1979 ontdekt. Na een proefsleuvenonderzoek gevolgd door een boor- en weerstand-

onderzoek is in 1991 en 1992 een deel van het terrein blootgelegd. Daarbij zijn een poort en de principia onderzocht. De omgeving bleek grotendeels verstoord te zijn door riviererosie. Aan de oostzijde heeft een geul uit de laat-Romeinse tijd en vroege middeleeuwen voor erosie gezorgd, terwijl een andere geul in de late middeleeuwen de westzijde van het castellum heeft opgeruimd.

Begrenzing

Bij de aanwijzing van het bestaande rijksmonument is een kleine zone per abuis niet mee beschermd. Het betreft een klein deel aan de noordzijde dat binnen de grachten van het castellum is gelegen. Het gebied ten noordwesten van de inmiddels verdwenen middeleeuwse dam, de Sleuteldam, is met uitzondering van de voorliggende uitbreiding weggespoeld. Deze omissie wordt nu gecorrigeerd. Het betreft een aanpassing

binnen hetzelfde kadastrale perceel waarin het bestaande rijksmonument is gelegen.

Beleving

Er zijn geen authentieke resten zichtbaar. Wel zijn door middel van lage 'muurtjes' de contouren van de principia en de poort gevisualiseerd.

Waardering

Als gevolg van de riviererosie is aan weerszijden een deel van het castellum verdwenen. De geringe diepteligging van de archeologische resten (plaatselijk vanaf 0,30 m beneden het maaiveld) betekent weliswaar een potentiële bedreiging, maar door de situering in de uiterwaarden en het gebruik als grasland zijn er geen directe bedreigingen te verwachten. Botanische en archeozoölogische resten zijn naar verwachting goed geconserveerd.

In Gelderland is dit de enige locatie waar substantiële delen van een castellum langs de Rijn bewaard zijn gebleven. Daarmee kunnen de resten voor Oost-Nederland als zeldzaam worden gekwalificeerd. Door de relatie met de overige castella langs de Limes én de verwachte goede conservering van botanische en archeozoölogische resten is de informatie- en ensemblewaarde hoog.

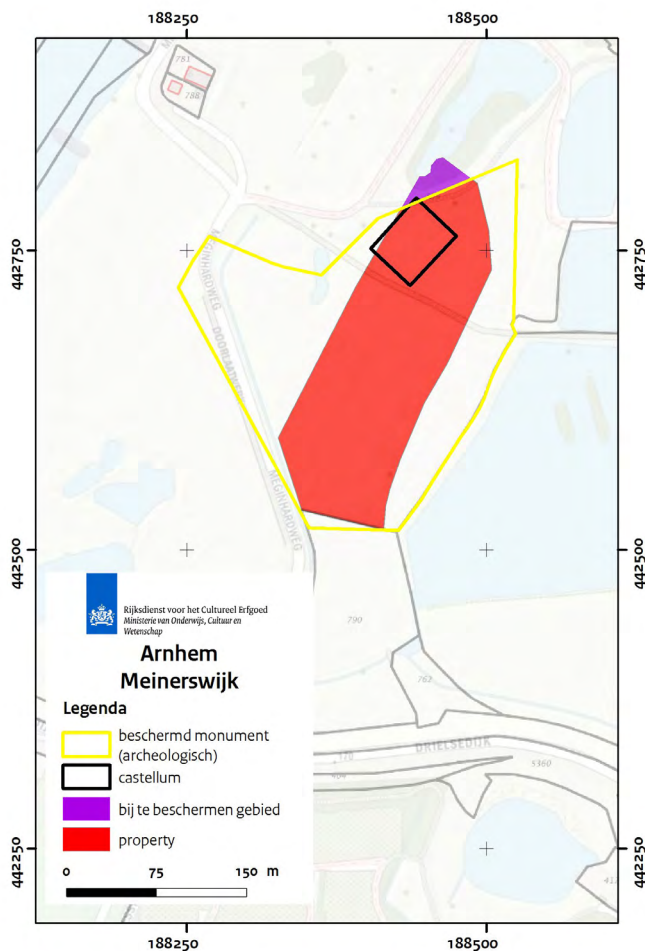
Literatuur

NN, 2010: *Onderzoek ten behoeve van planstudie uiterwaardvergraving Meinerswijk. Onderzoek archeologie en cultuurhistorie. Rijkswaterstaat. Programma Ruimte voor de Rivier.* (Arcadis)

Gaauw, P. van der 1989: *Boor- en weerstandsonderzoek Castellum Meinerswijk.* (RAAP rapport 41).

Hulst, R.S. 2000-2001: *The Castellum at Arnhem-Meinerswijk the Remains of Period 5.* BROB 44, 397-438.

Willems, W.J.H. 1986: *Romans and Batavians. A Regional Study in the Dutch Eastern River Area.* Amersfoort.

Nijmegen, Kops Plateau : Ruitershelm met gezichtsmasker (foto Museum Valkhof, Nijmegen R. Meijers).

Nijmegen Kops Plateau (rijksmonumentnummer 45809)

Langs de noordrand van de spoelzandwaaier, onderdeel van het stuwwallandschap van Nijmegen, werd kort voor het begin van de jaartelling een versterking gebouwd (ca. 10 v. Chr. – 70 n. Chr.). Deze aanleg kende tenminste 3 bouwfases en omvatte een terrein van 3,5 - 4 hectare. Tijdens de opgravingen in de jaren tachtig werden delen van de *principia* en het *praetorium* onderzocht evenals de verdedigingswerken. De legerplaats veranderde in de loop van de tijd van centrale commandopost naar een ruiterkamp, vermoedelijk van de *Ala Batavorum*. Er zijn aanwijzingen dat zowel (onderdelen van) het Legio I (G(-)

alsook Legio XIII Gemina aanwezig waren. Tijdens of kort na de Bataafse opstand is de legerplaats verlaten.

Tegen de stijlrand van de spoelzandwaaier zijn afvaldumps aangetroffen die een bijzondere kijk geven op de materiële cultuur van de gebruikers van de legerplaats. Ook zijn hier plateaus gevonden die deels zijn aangelegd in samenhang met de bouw van het legerkamp.

Onderzoek

Tussen 1915 en 1921 is door Holwerda onderzoek gedaan op het Kops Plateau waarbij hij, ten onrechte, dacht de resten van een stad van de Bataven te hebben gevonden. Pas in 1972 kon deze interpretatie worden weerlegd. Van 1986 tot 1995 is door de ROB een grootschalige opgraving verricht. De niet opgegraven delen bleven een rijksmonument.

Op de helling heeft in dezelfde periode kleinschalig onderzoek plaats gevonden. Holwerda deed onder andere onderzoek naar de 'holle weg' waar een afvaldump werd aangetroffen. In 1971/1972 werd nog een klein onderzoek uitgevoerd door de AWN in samenwerking met de Katholieke Universiteit Nijmegen. In 2017-2018 werd in het kader van het nominatieproces een aanvullende bureaustudie en booronderzoek uitgevoerd. Daarbij zijn twee afvaldumps (Schütthugel) aangetroffen. Deze liggen gedeeltelijk buiten het beschermde areaal.

Begrenzing

De begrenzing van de uitbreiding wordt bepaald door de ligging van de beide afvaldumps, waarbij rekening is gehouden met de terrassen die samenhangen met het fort. De grootste heeft een oppervlak van tenminste 2316 m² terwijl de kleinere 245 m² omvat. De onderkant van het pakket ligt op ca. 3 meter – maaiveld.

Beleving

Er zijn enkele informatieborden geplaatst.

Waardering

De onderzoeksresultaten laten zien dat de resten van de afvaldumps, evenals het terras van waaruit het afval werd gedumpt, goed bewaard zijn gebleven. Waarschijnlijk door de aanwezigheid van leem zijn de omstandigheden ook gunstig voor de conservering van metaal vondsten. Voor de afvaldumps geldt specifiek dat de vastgestelde stratigrafie het mogelijk maakt om gedetailleerde informatie te verzamelen over de materiële cultuur in relatie tot de ontwikkeling van de legerplaats. De dumps zijn grotendeels intact mede door de afdekking met ca. 1 meter colluvium.

Een dergelijke dump is in deze vorm niet eerder aangetroffen in Nederland en is daarom bijzonder zeldzaam. De dankzij de interne stratigrafische opbouw goed te dateren materiële cultuur kan belangrijke informatie geven over de bewoning en activiteiten in de legerplaats. De samenhang met de legerplaats en de overige Romeinse complexen in Nijmegen maakt dat er sprake is van een hoge ensemblewaarde.

Literatuur

Boreel, G.L. 2018: *Plangebied Noordhelling Kops Plateau te Ubbergen, gemeente Berg en Dal; archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek (karterend booronderzoek)*. (RAAP rapport 3490).

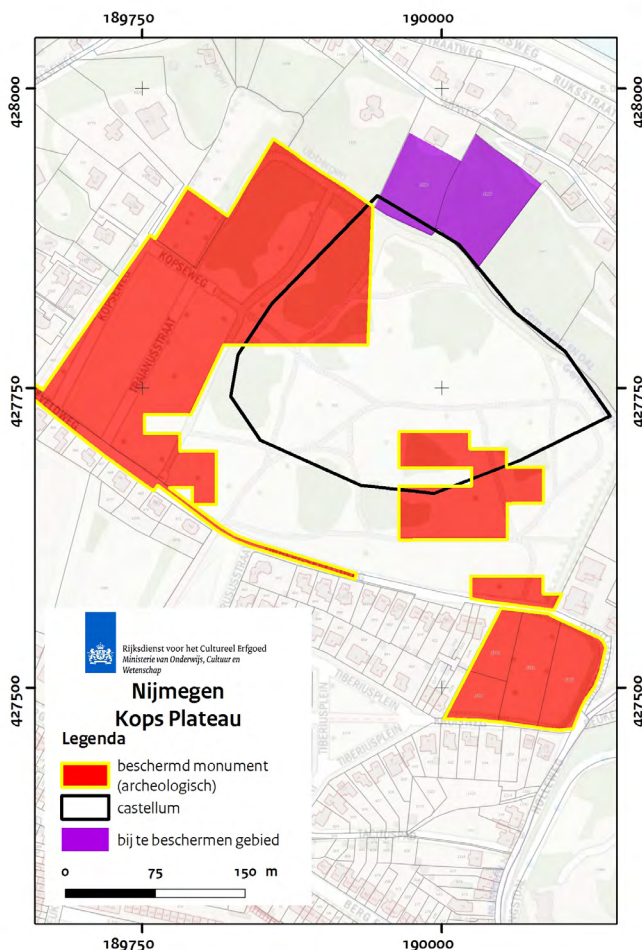
Bogaers, J.E. & J.K. Haalebos e.a., 1975: Problemen rond het Kops Plateau, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden* 56, 127-178.

Boreel, G.L. 2018: *Plangebied Noordhelling Kops Plateau te Ubbergen, gemeente Berg en Dal; archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek (karterend booronderzoek)*. RAAP rapport 3490.

Enkevort, H. van, 2014: *Odyssee op het Kops Plateau. Deel 1: Honderd jaar archeologisch onderzoek in Nijmegen-Oost*. Archeologische Berichten Nijmegen 46.

Holwerda, J.H., 1920: De Batavenstad en de vesting der Legio X bij Nijmegen, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden* 1, I - XXIII.

Willems, W.J.H., Enkevort, H.L.M., Haalebos, J.K. & Thijsen, J. 2004: *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Prehistorie en oudheid*. Nijmegen.

Bijlage III Overzicht van de genomineerde werelderfgoedterreinen

Gemeente	Complextype
Katwijk, Valkenburg centrum	Castellum
Katwijk, Valkenburg De Woerd	Vicus
Leidschendam-Voorburg	Stad (Forum Hadriani)
Leidschendam-Voorburg / Voorschoten	Kanaal van Corbulo
Leiden	Castellum
Woerden	Castellum
Utrecht	Limesweg
Utrecht De Woerd	Castellum, vicus en grafveld
Utrecht	Wachtoren
Utrecht, Domplein	Castellum
Bunnik, Vechten	Castellum en vicus
Arnhem, Meinerswijk	Castellum
Zevenaar, Herwen	Tijdelijke kampementen
Overbetuwe, Elst	Tempel
Nijmegen, Valkhof	Oppidum Batavorum en castellum
Nijmegen, Hunerberg	Castra en cannabae
Nijmegen	Legerkamp
Berg en Dal / Nijmegen	Aquaduct
Berg en Dal, Holdeurn	Potten- en pannen bakkerij

In januari 2020 is door Nederland en Duitsland het nominatiedossier van de Neder-Germaanse Limes voor de Werelderfgoedlijst aangeboden aan de UNESCO. Om in aanmerking te komen voor deze bijzondere status dienen alle negentien terreinen beschermd te zijn als rijksmonument. Het door de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap vastgestelde aanwijzingsprogramma voorziet hierin. Het programma omvat twee nieuwe archeologische rijksmonumenten en zeven bijbeschermingen.

Met kennis en advies geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de toekomst een verleden.